

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР КӨРІНІСІ

*Исмайлова О.¹, Токшылыкова Г.², Әбдіғазизұлы Б.³.

¹PhD докторант, магистр, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: ioa_m@mail.ru

² магистр, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: _gulnaz_lit75@mail.ru

³ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ прозасында көрініс тапқан ұлттық құндылық, ұлттық болмыс, ұлттық салт-дәстүр мәселесі кеңінен сөз болады. Зерттеу пәніне қазіргі қазақ прозасындағы туындылар сарапталып алынған. Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ прозасының ең басты ерекшелігі – бүгінге дейін жабық тақырыптар санатына жатқызылған бірқатар келелі мәселелерге жазушылардың батыл барып, өзіндік құнды ой айтумен ғана шектелмей, оқырмандардың рухани жан-дүниесіне қажетті дүниелерді көтере білуі деуге болады. Сан ғасырлардан бері тарих көшінің шаңына көміліп қалмай, жыл, ғасыр өткен сайын құны артып, ұлттық болмыс, ұлттық құндылық төрінен ойып тұрып өзіндік орнын алған салт-дәстүр, әдет-ғұрып дүниесіне де қаламгерлер бүгінде аса қамқорлықпен, құрметпен қарайды. Өйткені, олардың ұлттың ұлт болып өмір сүруі миссиясы мен мақсаты жолындағы қажеттілігін қалтқысыз түсінеді. Осы құндылықтардың қазіргі қазақ прозасындағы берілу, айтылу, талдану, насихатталу, таралу жолы мақалада танымдық, әлеуметтік әдіс, фреймдік модель арқылы талдау тиімді пайдаланылады. Зерттеу қорытындысында дәстүр болмаған, сақталмаған жерде ешқандай тәртіп те, мақсат-мүдде де болмайтындығы байыпталады.

Зерттеудің өзектілігі – мұнда дәстүрдің шындап келгенде әрбір ұлттық өзіндік беті, мәдени ерекшелігі ғана емес, генетикалық коды екендігі нақты мысалдар негізінде дәлелденеді. Сонымен бірге, қазіргі қаламгерлер шығармашылығында ұлттық танымға негізделген тың, жаңа өрнек, тәсілдердің басымдығы зерттеу нысанына алынады. Жалпыадамзаттық құндылықтан бастау алған қазақ ғұрпының өзіндік өркениетін қалыптастыруда қабілетінің зор екендігі мақалада талданған кейіпкерлердің ұлттық болмысынан да айқын аңғарылып отырады. Авторлар зайырлы қоғам болған жерде руханият пен мәдениеттің де жоғары болуына өз кезегінде ұлттық ғұрыптардың ықпалы күшті екенін ашып көрсетуді мақсат еткен. Зерттеу нәтижесінде ғасырлар сынынан өткен ұлттық құндылықты сақтап қана қоймай, бүгінде оған қатысты айтылып, көтеріліп жүрген кертарпта, сыңаржақ көзқарастардан да арылудың қажеттілігі өмірлік оқиға, адам тағдыры арқылы сенімді дәйектелген.

Тірек сөздер: ұлттық болмыс, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, салт-сана, генетикалық код, өзіндік бет, ұлттық колорит, ұлттық мұрат, этнография, қазақ прозасы.

Негізгі ережелер

Тәуелсіз кезең әдебиетін – ұлттық көркем ойымыздың кемелді кезеңі деп айтуға болады. Бүгінгі қазақ прозасының көптеген туындыларының өзегі – ұлттық сипатта екені белгілі. «Туындыгердің жаны мен санасы бүтіндей ұлтжанды болмай ұлттың ерекшелігі, дәстүрі, өзіндік өрнегі бар сөз өнері тумайды» [1, 43 б.]. Қазақ миссиясы – қазақ болу. Ұлт деген мәртебелі ұғымды

мығым сақтау. Ең алдымен, этнография – ұлттық колорит. Онда ұлтымыздың сан тарау тарихында жоғалып, өшіп кетпей, керісінше, қырналып, қашалып, жанданып, дамыған ұлттық құндылығы тұнып тұр. Дәстүр ұлттың дүниетанымымен, ұлттық болмысымен байланысты құндылық ретінде танылады. Қазіргі көркем прозада қазақтың салт-дәстүрі – ұлт болып қалыптастырған, жетілуге, дамуға жеткізетін құндылық, құндылықты қалыптастырудың басты парадигмасы ретінде дәріптеле отырып, дәстүрді тану арқылы ұлттық болмыс пен адами қасиет, ұлттық болмыстың мағынасы ашылатындығы сараланды.

Кіріспе

Дәстүрдің рухани және сакральді мағынасы терең, ішкі мәні – ізгілік. Махмұд Қашғаридың «Отаннан күдер үзуге болғанмен, дәстүр-салтты аттап кетуге жол жоқ» [2, 74 б.] дегені бүгінгі қазақ қаламгерлеріне айнымас темірқазық болды деуге болады. Жаһандану дәуіріндегі түрлі мәдени, экономикалық, саяси, әлеуметтік жағдайларды барлай, бағдарлай, ескере отырып, бүгінгі әдебиет майталмандары да белсенді түрде ұлттық құндылықтарымызды бағалай білуге, ұлттық болмыс ұғымдарын тереңінен тарқатып, ұлт санасына сіңіруге қарқынды түрде кірісті деуге болады. Расында «XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы әлемдік қарқынды өзгерістер ұлттық құндылықтар мәселесін өршіте түсті» [3]. Бүгінде жарық көріп жатқан әрбір әдеби дүниеде қазақтың ұлттық болмысы көрініп, дәріптеліп отырады десек артық айтқандық емес. Бұл да – егемендіктің жемісі.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Кейінгі ұрпақ үшін танымдық мәні зор дүниелердің өз туындыларында кеңінен көрініс табуына ерекше мән беретін жазушының бірі – Ұларбек Нұрғалымұлы. Қаламгер ұлттық құндылықтың негізгі мән-мазмұнын ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптар құрайтынын жақсы түсінеді. Сондықтан да өз туындыларында бала күнінен көкірегіне орнап, мәні түсінікті болған салттарды ерекше бір жылылықпен әңгімелейді. Әрқайсысының ұлт өмірі, мәдениетіндегі орны мен құндылығын көрсетуге талпынады. Қазақтың қыз ұзату сынды әдемі дәстүрі «Жылқы ішінде ала жүр» атты әңгімесінде мазмұнды суреттелген. Өзінің бала күнінен көзімен көргендері, сезінгендері жанының терең түкпірінде сақталған ұлттық салтқа деген құрметімен қазақтың «отыз күн ойын, қырық күн той» деген сөзінің мәнін тарқатады. Қыз ұзатылардан бір ай бұрын бүкіл ағайын-туыс үйіне шақырып, жанына екі-үш құрбысын ертіп, жаңа киімін киіп, сән-салтанатымен, ең көркем атты күміс ер-тоқым, күміс жүген-ноқтамен әшекейлеген атқа мініп қыдырып, еркелеп қайтады. Қыз күніндегі киімдері келіншек болғанда жарамайтындықтан қонақтыққа киген жаңа киімінің бәрін құрбы қыздарына таратып береді. Барған үйінен қалаған нәрсесін алады. Ертең той деген күні ересек бауыр, сіңілдеріне естелік таратады. Естеліктің көбі шетін шілтерлеп, кестелеп тіккен кішкентай шыт орамалдар боп келеді де, сырға, жүзік, сағат жетпегеніне кәмпит түйіп береді. Ал бұл шынымен өмір бақи естен кетпейтін, туыстық

жан-дүниенді жалғап тұрар дәнекер еді. Той барысында құдалар жақтан да, қыз жақтан да айтысатын, күй шертіп, домбырамен ән салатын тілді, жақты адамдардың келуіне мән беріледі. Неке оқылып, бата берілген соң сыңсу айтылады. *Сыңсу* – ұзатылар қыздың туған шаңырағы, ағайын-туыс, бауырын қимай айтылатын махаббат пен сүйіспеншілікке толы қоштасу салты. Сыңсу беталды айтыла бермейді, әркімге тек өзіне айтылуы тиіс сөздер ғана айтылады. «Ауылымдағы көреген, анамнан көрген өнегем» деп сыңсу айтқан талай қазақтың қызғалдақтай құлпырған қызы ел анасы атанып, шаңырағын шайқалтпай, босағасын беріктеп, бүгінге дейін жеткізіп отыр.

Нәтижелер

Дискурстағы фреймдік модель арқылы талдау нәтижесінде Ж.Түменбаевтың «Тұп-тұнық сезім» әңгімесіндегі қазақ үшін қадірлі ұлттық құндылықтың қазіргі өзгерісін байқадық. Әңгімедегі тұп-тұнық сезім иесі – жеңге. Автор қазақта немеренің тұңғышын ата-әжесінің бауырына салатын салтын, оның артықшылығы мен кемшілігін тарқатады. Әңгіме желісі тұтастай тұңғыш немере Бекболаттың ішкі арпалысына, сезіміне, ой ағынына құрылған. Шығармада айтарлықтай тартыс, ширыққан сюжет болмағанмен, оқырманына ой салар тұсы көп. Өмір бойы өзі жеңгем деп келген жанның өзіне тым-тым жақындығы барын іштей сезсе де, мойындай алмай, батылы барып ешкімнен сұрай алмай, саяқ өсті. Жеңгесінің өзі мұны жақсы көріп, ықылас білдіруден, тіпті оған жақындап кетуге тайсақтап жүретіндіктен, ол кішкентай күнінен зор махаббаттың құшағында өспегендіктен, сезімі тым ерте тұмшаланып, қасаң тартып, суып кетті. Қазақ ұлтының жазылмаған заңы іспеттес бұл тұңғыш немере мәселесінің бүгінгі өзгерісін автор бүгінгі жастардың бұл салтты қоштамақ түгілі, жақтырмайтын көзқарасымен білдіреді. Ол шығарманың өн бойында екі тұста айқын көрінеді. Екеуінде де жастардың көзқарасы арқылы беріледі. Бірінде ана-жеңгенің тұңғышын басыбайлы сұраған өтінішін естіген кездегі келіншектің «еще посмотрим» деп сазаруы болса; екіншісінде досының «общим сондай неге керек осы. Әркімнің өз қызығын өзіне қию керек қой» [4, 484 б.] деген көзқарасы. Жас келіннің де досының да орысшалап, салқын, екіұшты жауап беруінің өзі – қазақтардың жат мәдениетін сіндіруінің айғағы. Олардың бойында үлкеннің көңіліне қарау, үзілмеген дәстүрді жалғастыру ниеті де байқалмайтынын автор қалтқысыз аңғарған. Демек, бүгінде ұлттық құндылықтың орнын эгоистік құндылықтардың еркін ауыстырып жатқанына көңіл бөлген. Бұл ағайындық, бауырмалдық деген қасиеттердің, жалпы ұлттық құндылықтар бағдарының өзгерісін көрсетеді. Зерттеуші Е.Мұқанғалиев қазақ ұлтының ұлттық санасының берік қалыптаспай, ұлттық құндылықтарын онша бағаламай, ұлттың мүддесін қорғауға келгенде онша белсенділік танытпауының басты екі себебін көрсетеді. Оның бірі қазақтың ғасырлар бойы отар ел болып, басында билігінің болмауы десе; екіншісі тарихи даму барысында қоғамдық-экономикалық формациялардың капиталистік сатысынан өтпеуі» [5] деп көрсетеді. Бүгінгі қоғамдық формацияда түрлі келеңсіздіктер мен кесапаттарға

тап болуымыздың бір себебі де осы ұлттық құндылықтарымыздың мәніне терең бойламаудан келіп шығады.

Жазушының дәстүрлі әлеуметтік-мәдени паттерндерді сақтау, күйретпеу позициясын ұстанатындығы байқалады. Баланы үлкен шаңырақтан, ата мен әже бауырынан ажыратпаудың ұлт үшін маңыздылығын көрсетеді. Мұны тіпті бүгінгідей жаһандану заманында ұлттың өзін-өзі сақтау инстинкті ретінде қарастырған жөн секілді. «Дәстүр дегеніміздің өзі – кейде бейсаналы түрде жасалғанымен бізге үлкендерден қалып отырған ілім, білім. Балалары үлкендердің өмірлік тәжірибесін, дағдысын пайдаланатын қоғам қалпын сақтап ұзаққа бара ма деген сауал менмұндалайды. Яғни, бауырмалдық, ағайыншылдық сияқты құндылықтарды сақтау үшін оның астарындағы қарапайым шарттарын орындауымыз керек» [6]. Басты кейіпкер де осы уақытқа дейін өзінің сезімін сыртқа шығарып, иесіне арнай алмағанына, сол пейілді аңсаған адамның несібесін аузынан жырып келгенінен іші удай ашып, өкініп келеді.

Әңгімедегі бинарлық оппозиция: алу-беру, сағыну-күту, өмір-өлім, алғашқы-соңғы т.б. бинарлық оппозициядағы слоттар міндетті түрде орындалуы қажет. Бекболат тосын хабарды естіген сәтте өзінің осы уақытқа дейін елеп-ескермей, тіпті мән бермей келген асылы, қимасы бар екенін жан-жүрегімен сезінді. Бойында бұғып, тұншығып жатқан сол сезім сыртқа ақтарылғанда, ана-жеңгесі Күлшат та алғаш рет тұла бойы тұңғышының қайрақтай шашының арасына мұрнын тығып жіберіп, ешкімнен именбей кұшырлана иіскеді. Келіннің бөлмесіне сыбдырсыз кіріп, мұны көрген ақ тұйғын шалдың да көз жасы көкірегіне құйылуы – шаңыраққа орнаған гармонияны білдіріп қана қоймай, көпті көрген қарияның мейірбан келініне берген батасындай сезіледі. Ата-баба дәстүрінің ұрпақ жалғастығы үшін мәңгі көпір екені дәйектелді. Ата – тарих, ұлттық дәстүр болса, ана соны тәмсіл етеді. Елге, ұлтқа, елдік мұратқа қызмет етеді. Қазақ шаңырағындағы иерархияны автор «Ол үшін бір ғана құдірет – сол үйді жалғыз аса таяғының ұшымен билеп отырған тұйғындай аппақ шал бар еді» [4, 480 б.] деген бір ғана сөйлеммен береді.

Мұндағы жеңге – ағайын арасындағы, әулеттегі татулық, ауызбіршілік, ынтымақты ұйыстырып отырған басты бейне. Жеңге жүрегінің кеңдігін, оның әулиелігін автор елеусіздеу ғана диалог үстінде келтіреді. «Келінің қандай» деген сұраққа «Айналайын иманжүзді бала екен. Нағыз қара торының әдемісі. Қыр мұрынды, көзі шоқтай жайнап тұр. Бауырмал болар» деп «кәдімгі түйінделген бауырсақ мұрын» келінін асыра мақтау арқылы бірден өзімсініп, бауырына тартады. Жас келіннің балаларға үйіріле қалатын анаға тән кейіп, мінезіне қарап-ақ оның аяғы ауыр екенін болжайды. Жеңгенің риясыз пейілін ғана емес, тұтас характерін ашып көрсету үшін автор жеңгесінің келіншек мінген машинаға жақындай беріп, үркіп, шегініп кеткен деталін сәтті енгізген. «Сендер, сендер барыңдар» деп үш келінін ілгері жіберді де, өзі кейін қалды. Тек келіні ақ босағасынан аттай бергенде әлі де сол сырттап тұрған қалпы:

- Енем жарықтықтың жолын бер, - деді көзі жасаурап тұрып» [4, 478 б.], міне, шүбәсіз қазақ келіні. Осы әулетке қанша еңбегі сіңіп, өзі келгенде

шиеттей бала-шағаны жетілдіріп, аузына қолын жеткіздім, «мен, мен» деп тұрған жоқ, автор рецепиентке «аузы опырайған қара кемпір» деп таныстырған енесін әспеттеп дәріптеп, «соның жолын бер» деп тілейді. Бұл этнографиялық детальдар кейіпкер психологиясын көрсетудің көркемдік шешімі болып табылады.

Талқылау

«Біздің үйіміз төржайлаудағы жұрты тоғыз жолдың торабында еді. Арлы-берлі көшкен жұрт түйелерін демалтып, өздерінің шөлін басып сапырылысып жататын. Қысқасы, күндіз-түні қонақ. Шәугім оттан түспейтін» [7, 31б.] деп басталатын шығармасында адамның ізгі ниеті жайында айтылады. Үйіне суыт жүрген қонақ келіп, асығыс екенін айтса да қазақ әйелінің кір жуам деп қайнатып жатқан ыстық суын пайдаланбай, шәугімге суық су құйып, қайтадан қайнататын себебін тарқатып көрсетеді. «Бір нәрсеге ниеттеніп қойған кезде-ақ сен сол жұмыстың үстіндесің. Кір жууға деп құйылған суды шайға пайдалануға болмайды. Ол кір жуатын ыдысқа құймай-ақ кірдің суы болып кеткен» деді [7, 31 б.]. Бұл «Амалдар ниетке байланысты» деген Алла тарапынан айтылатын ұлы қағиданың қазақтың тұрмыс-тіршілігіне, туа бітті болмысына сіңгендігінің дәлелі. Біреуге іштей беріп қойған дүниесін, ол білмесе де енді біреуге беруді қиянат көретін қазақтың асыл болмысы әңгімеде мазмұнды көрініс тапқан.

Дәстүрді елемеу, ескермеу, тіпті оған кемсіте, мән бермей қараудың әлеумет өмірінде орнаған сабақтастықтың шырқын бұзатындығы «Ауылды ұстайтын апа» әңгімесінде тарқатылған. Автордың ұлттық өнеге, қазақтың тәлім-тәрбиесінің темір қазығы етіп алған басты кейіпкері «Сақшы кемпір», «Асау апа», «Женейдің апасы» атанып кеткен – ұлттық келбеттің сақталуына ерекше мән беретін Апа. Ол көйлектің жағасын төмен, етегін жоғары етіп киініп жүретіндердің бетінен отын шығарып, киім әдебінің дұрыс болуын, ел-жұртқа күлкі болмау жағын қатты қадағалаған. Жүрісі жеңіл қыз-қырқын, қарлық қылған қатын-қалаштың да айыбын аңдатып, тектеу жасап отыратынынан ығып, барлығы жөнімен жүруге дағдыланған. Өз үйіне орамалсыз келіншек кіргізбей, босағасына орамал іліп қояды. Айт, той, мереке күнінде жалаңбас келгендерге «Әй, қатын! Байдан қайтып келіп пе едің? Басынды ора!» [7, 53 б.] деп талап етіп, болмаса «жалаңбас келсең шаруанды есік алдында айт» деп кіргізбей қоятын қаталдығына ешкім қарсы шықпай, алба-жұлба болып үлкендердің алдынан шықпауға, орамалсыз жүрмеуге тырысып, дағдыланады. Үлкеннің алдын кесіп өтпей, сөз қайтармай, сыйлаудың өзі – қазақ келіндерінің әдептілігі мен инабаттылығын білдіреді.

«Жұт жылы байыған» әңгімесінде қазақтың ауызбіршілігі, қиналған жанды қиындықта қалдырмайтын кеңпейілділігі әдемі өрнектелген. Мұнда халқымыздың «жылу» деп аталатын салтынан хабар береді. Үшкөл жайлауында киіз үймен отырған мың сан жұрттың есін алып, бір ай бойы табиғи апат орын алады. Бір ай бойы толассыз жауған жаңбыр, бұршақ, қардан елдің мыңдаған малы қырылып қалады. Соның ішінде өте салмақты, кең жүректі Рамазан деген кісінің малынан тігерге тұяқ қалмай қырылады. «Ел іші

– қазына» деген жұрт Рамазан ақсақалға жылу атағанда, қойы бір жұмада жүзден асып кетеді. «Елде болса ерінге тиеді» дегендей қазақтың осы бір асыл қасиеті мен пейілі жақсы елдің абыройын асырып, ауызбіршілігін арттырып, жығылғанды тұрғызып, жоқты жеткізеді.

«Бөлінбеген енші» шығармасында автор «Қазақ қандай ұлт?» деген сауалға жауап іздеп, ең бір қонақжай ұлт деп жауап береді. Оның мәнісін ұғындыру үшін қазақтағы енші салтына, арнайы бөлінбейтін, дүниеге келген әр қазаққа алдын ала және өмірдің соңына дейін бөлініп қойылған енші иілігін сөз етеді. «Күлдегі күлше» әңгімесінде моңғол үкіметі ұстап алмақ болған Хасен ақсақалдың көргенді жерден шыққан ақылды, дегдар келінінің арқасында Алтайға өтіп, аман қалуы баяндалады. Оған сеп болған тағы да сол киіз туырлықты қазақтың баяғы қонақжайлық жағдайын ойлаған салты. Қазақ аулы көшер кезде «осы жерде ел бар еді» деп бұрылған жолаушыға өзегін жалғау үшін қамыр илеп, жерошақтағы қоламтаға көміп кететін болған. Егер жолаушы ошақ орнынан ешқандай ас-ауқат таба алмаса, ол ауылды көргенсіз ауыл деп танитын болған үрдістің Хасен ақсақалдың өмірін сақтап қалудағы кереметтігін әсерлі жеткізеді. Келесі бір әңгімесінде Арқаның қақаған қыс, алапат боранында жолаушыны үйіне кіргізбей қойғаны үшін «Орыс ауыл» атанып кеткен оқиғаны баяндайды. Тіпті, ауылдың маңдайшасында жазылған атауы да ұмытылып, сол ауылдан шыққан спортшы балалардың өзін «орыс ауылдың балалары» деу қалыптасты. Бұл өзге ұлтты жамандау немесе кемсітуден емес, әр ұлттың өзіне тән ерекшелігі, өмір сүру дәстүріне байланысты айтылған дүние. Қазақтың ұлтаралық қарым-қатынас мәселесінде ұлтаралық консенсусқа жеткенін ешкім жоққа шығара алмайды. Өйткені, тарихи тағдырында біздің халқымыз көптеген ұлттарды бауырына басып, төріне шығарып, өзара сыйластық, құрмет көрсетумен шектелмей, төзімділік сынды құндылығын да іске қосып, жүзеге асырған халық. Кейін сол ауыл жан-жаққа тарап, жұрты қалғанша осы атаудан құтыла алмапты. Сонда бір жолаушыға бермеген бір шәугім шайдың жаманаты бүкіл ауылға таңылған. Бір шәугім шай – барлығымызға ортақ шай. Әр қазақтың ішуге тиісті бір шәугім шайы бар. Бабаларымыз енші қылып бөліп беріп кеткен бір шәугім шай. Осы туындылары арқылы автор қазақтың этномәдени құндылықтарын сақтау, насихаттауды ғана емес, соның негізінде ұлттық сана-сезімді жаңғырту қажеттігі мәселесін көтерген. Дәстүрге сүйену, ата-баба құндылығын қастерлеу, халық мәдениетіндегі тарихи-мәдени құндылық қаймағының бұзылмауы – ұлттың ұлт ретінде мәңгі өмір сүруінің кілті, жолы екенін ұғындыруға тырысады.

Қаламгер Ж.Түменбаевтың «Сырлы бесік» әңгімесінде сұм соғыстың басына салған ауыртпалығы мен қасіретіне амалсыз көндіккен, әр кез арын жоғары бағалайтын Бәтима кемпірдің баянсыз, талайлы тағдыры қазақы сырлы бесік арқылы баяндалады. Қазақ үшін қадірлі, ұлттық құндылық – бесік. Өмірге жаңа келген сәбидің ақ отауы қазақ үшін қастерлі, қасиетті мүлік. Бесіктің қазақ ұғымындағы қадір-қасиетінің зорлығы «тәрбие басы – тал бесік», «туған жер – алтын бесік», «ел боламын десең бесігіңді түзе» (М.Әуезов), «бесіксіз үйде береке жоқ» сынды аталы сөздермен әйгіленеді.

Бесікті қазақ қана емес, кавказ халықтары (*сонау заманда қыпшақтар арқылы барған*) да кеңінен қолданады. Жоңғарлар шапқыншылығы заманында тоз-тоз болған қазақ елі жан сауғалап тауға қарай көшіп келе жатқанда екіқабат келіншек көрпе-жастығын тастап, бос бесікті арқалап келе жатады. Мұны көрген Төле би бабамыз: «Баланың бесігі – кең дүниенің есігі ғой» деп болашақ жас анаға қатты риза болған екен. Демек, бесік – қазақтың көзінің қарашығынай сақтаған ұясы, қазақылықтың бұрқыраған исі, тәлім-тәрбиенің көзі. Соны бағаламаған, мәнісін терең түсінбеген көрші келіншектің аяздай суық сөздері кемпірдің жанын тітіретіп, жүрегіне қаяу түсіреді. Кішкентайы бір күн ауырып шетінеп кеткен келіншек бесікті көтеріп әкеп, сылқ еткізіп тастай салғанымен қоймай шаптығып: «Ал, ана *қимаған дүниеңді*. Бауырыңды құтайтпаған құтсыз бесікті неге бересің маған, *қубас болып* өзің-ақ өтпейсің бе?» деген бейәдеп ауыр сөздері онсыз да пәс көңілін ұйқы-тұйқы етіп, өн бойын қалтыратып жіберді. Орынсыз айтылған сөздер жүрегіне ауыр болса да келінмен полемикаға түспеді. Этнографиялық оқиға желі етіп алынып, суреттеліп отырған құбылысты дәл сипаттайды. Осы тұста біз екі мәселеге көңіл бөлгіміз келеді. Біріншісі, *қимаған дүние*. Рас, Бәтима кемпір сары майдай сақтап келген бесігін беруге қимады. Бірақ бесік таба алмай, қиылып сұраған соң тұмса ананың көңілін қимаған. Бұл – күйеуі Жауынгер шебердің ұсынақты қолынан шыққан, басы-аяғына оймыштап өрнек салған, қапталын түрлі-түсті сырмен бояған қазақы сырлы бесік. Қырық жыл қырғын болса да бесігін көшкен жұртта қалдырмаған қазақ үшін бесік аса қадірлі. Өйткені, бесік «бір ғана шаңырақтың емес, тұтастай ұлттың ұйыған құт-берекесі, арман-аңсары, болашағы сыйған бесік символдық биіктікке көтерілген. Бесік барда ұрпағының өрісі кеңіп, ұлт болашағы бұлыңғыр тартпасына кәміл сенген» [8].

Соғыс күйеуін ғана емес, қос бірдей періштесін жалмаған қасіретті нардай көтере білген Бәтима кемпір өкініш-күйінішін ешкімге білдірмей, оңашада ғана көз жасына ерік береді. Қызы Қарлығаш Бәтима колхоз жұмысына жегілгенде көрші үйлерде қалып күн ұзағына өгей баладай шет қалып, жатсырап, томсарып, тұйықталып, өмір-жасы әр үйдің босағасында өксігені аздай, қараусыз қалған кезінде отқа түсіп, күйіп өледі. Ері соғысқа кеткенде іште қалған шаранасын «ең болмаса осыны аман сақтасам екен» деп жалбарынғанымен, өзінің сұлулығына көз тігіп жүрген аяр Шоқайдың айуандығынан қатты борасында ауылға жаяу қайтып, ақ қар көк мұзда босанып, бейкүнә сәбиді қара жердің қойнына берді. Соғыс бітпей, күйеуінен қара қағаз келіп, бүгінде жалғыз қалып, үйіндегі міні құрымаған тазалық пен жинақылықтан жанын тітіреткен салқындық қана сезетін кемпір өміріндегі барлық шешімін таппаған сұрақтар ой ағымында өмір сүріп, ішкі диалог түрінде беріледі. Туындыдан ешкімге ақтарылып уайым-қайғысын айтпай, басына түскен ауыртпалыққа ешкімді кінәлап, қарғап сілемей, бар проблемаға сабырлықпен қарайтын тұнба көзқарастың иесін танимыз. Сонысымен де ол биік. Әңгімеде қазақтың босанған сәби қыз болса «қырық жеті» деп; ұл туылса «ат байлар туылды, жұрағат» деп сүйінші сұрайтын қуанышты салты көрініс тапқан.

Қорытынды

Ұлттық дәстүр сайып келгенде ұлт мұратының жүзеге асуына, халықтың тұзу жолмен өсіп-өркендеуіне негіз болды. Қай заманда да қазақ үшін салт-дәстүр мықты идеология қызметін атқарған. Ал оның бар артықшылығы мен құндылығын, қажеттілігін жеріне жеткізе сипаттап, дәріштей алған жазушыларымыздың да еңбектері ерен. Олар этнофор ғана емес, «өз тарихын, рухани мұрасын, құндылықтарын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін келесі ұрпаққа таныту – ұлттың өзін-өзі сақтау инстинкті» [9, 339 б.] екенін де қалтқысыз ұғынып, сол жолда қызмет етуші де. Әрбір ұлт өзінің рухани байлығы мен құндылығын империялар саясатының үсігіне шалдырмай, сақтап қалуға табандылықпен атсалысады. Тәуелсіздік кезең әдебиетіндегі прозаиктер де қазақтың жартылай «мәңгүрттенген» санасын ұлттық мазмұнда оятуға күш салып қана қоймай, өзге ұлттың алдында кішірейіп, өзін «іні» санайтын төменшіктеу синдромынан арылтуды міндетіне алғандығы байқалды. Қазіргі прозалық туындылар өз кезегінде ел тұрмысының жаңа мазмұнын жақсартуға да өзіндік үлесін қосады деуге болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. –Алматы: Жазушы, 1997. –25б.
- [2] Қашғари М. Түркі сөздігі. Қазақшаға аударған А.Егеубай. –Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. Т.1. –37 бб.
- [3] Эриксон Э. Детство и общество. –Санкт-Петербург, 2000.
- [4] Түменбаев Ж. Ауыл шетіндегі үй: хикаяттар. –Алматы: «Қазақстан» баспа үйі», 2009. –488б.
- [5] Мұқанғалиев Е. Тәуелсіздік және ұлттық сана // Жалын. –2011. –№11, қараша. –10-13бб.
- [6] Солтанаева Е. Жұмабай Шаштайұлының бір әңгімесі жайында // <https://malim.kz/article/culture/zhumabai-sastaiulynyn-bir-angimesi-zaiynda-18188>
- [7] Нұрғалымұлы Ұ. Дайағашшы: эссе, әңгіме, мақалалар. –Астана: Фолиант, 2018. –240б.
- [8] Әубәкір А. Дәстүрден арылу қазаққа не береді? // Жас қазақ үні. – №32 (353). – 12.08.2008. –4-5бб.
- [9] Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. –Алматы: Раритет, 2013. –400б.

REFERENCES

- [1] Bazarbaev M. Zamana tudyrgan ädebiet (Literature created by the times). Almaty: Jazuşy, 1997. 25p. [In Kaz.].
- [2] Qaşğari M. Türkı sözdıgı. Qazaqşaqā audařğan A.Egeubai (Turkish dictionary. Translated into Kazakh by A. Yegeubai.).Almaty: Sözdık-Slovär, 2006. T.1. 37 6 p. [In Kaz.].
- [3] Erikson E. Detstvo i obshchestvo (Childhood and society). Sankt-Peterburg, 2000. [In Rus.].
- [4] Tümenbaev J. Auyl şetindegi üi: hikaiattar (A house on the outskirts of the village: stories.). Almaty: «Qazaqstan» baspa üii», 2009. 488 p. [In Kaz.].
- [5] Mūqanğaliev E. Täuelsızdık jäne ülttyq sana (Independence and national consciousness). Jalyn. 2011. №11, qaraşā. 10-13pp. [In Kaz.].

[6] Soltanaeva E. Jūmabai Şaştaiūlynyñ bir äñgimesi jaiynda (About a story of Zhumabai Shashtayuly). <https://malim.kz/article/culture/zhumabai-sastaiulynyn-bir-angimesi-zaiynda-18188>. [In Kaz.].

[7] Nūrǵalymūly Ū. Daiǵaşşy: ese, äñgime, maqalalar (Dayagashchi: essays, stories, articles). Astana: Foliant, 2018. 240 p. [In Kaz.].

[8] Äübäkır A. Dästürden arylu qazaqqa ne beredi? (What does getting rid of tradition give Kazakhs?). Jas qazaq ünı. №32 (353). 12.08.2008. 4-5pp. [In Kaz.].

[9] Ğabitov T.H. Qazaq mädenietiniñ ruhani keñistigi (Spiritual space of Kazakh culture). Almaty: Raritet, 2013. 400 p. [In Kaz.].

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

*Исмайлова О.¹, Токшылыкова Г.², Абдыгазиулы Б.³

¹PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: ioa_m@mail.ru

²магистр, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: gulnaz_lit75@mail.ru

³доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая Алматы, Казахстан, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы национальных ценностей, национального самосознания, национальных традиций, отраженных в современной казахской прозе, что и является предметом настоящего исследования. Важнейшей особенностью казахской прозы периода независимости является то, что писатели смело подходят к ряду важных вопросов, отнесенных к закрытым темам, и не только открыто высказывают свои мнения, но и поднимают вопросы, важные для развития духовности народа. Писатели сегодня с большой заботой и уважением относятся к миру традиций и обычаев, которые не были погребены в пыли истории на протяжении многих веков, а, напротив, с каждым столетием становятся все более ценными и занимают свое достойное место в национальном самосознании народа. Художники слова особенно четко понимают их миссию в формировании нации. В статье с помощью когнитивного, социального метода, фреймовой модели анализируется то, как эти ценности передаются, выражаются, анализируются, пропагандируются, распространяются в современной казахской прозе. В заключении исследования подчеркивается, что там, где нет традиций, нет порядка и цели.

Актуальность работы заключается в том, что традиция является не только признаком национальной идентичности, культурной особенностью, но и генетическим кодом, и это доказывается на реальных примерах. В творчестве современных писателей в качестве объектов исследования берутся свежие, новые выражения и методы, основанные на национальных знаниях. О большой способности казахской культуры, восходящей к общечеловеческим ценностям, формировать собственную цивилизацию, ясно свидетельствует национальное самосознание анализируемых в статье персонажей. Авторы стремились выявить сильное влияние национальных обычаев на духовность и культуру в светском обществе. В результате исследования убедительно продемонстрирована жизненная необходимость не только сохранить национальные ценности, прошедшие проверку временем, но и избавляться от предрассудков и предвзятых взглядов, которые существуют сегодня.

Ключевые слова: национальная идентичность, обычай, традиция, сознание, генетический код, индивидуальное лицо, национальный колорит, национальный идеал, этнография, казахская проза.

THE APPEARANCE OF NATIONAL VALUES IN THE MODERN PROSE

*Ismailova O.¹, Tokshylykova G.², Abdigaziuli B.³

¹PhD doctoral student, Kazakh national pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ioa_m@mail.ru

²master of philology, Kazakh national pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: _gulnaz_lit75@mail.ru

³professor, doctor, Kazakh national pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru

Abstract. The article widely discusses the issue of national value, national identity, national traditions, reflected in modern Kazakh prose. It can be said that the most important feature of Kazakh prose during the period of independence is the ability of writers to boldly go to a number of important issues that have been classified as closed topics and not only to express their own valuable thoughts, but also to raise things necessary for the spiritual soul of readers. Writers today treat with great care and respect the world of traditions and customs, which have not been buried in the dust of history for many centuries, but have increased in value every year and century, and carved their own place in the form of national identity and national value. After all, they clearly understand the need for the mission and goal of the nation to live as a nation. The way these values are transmitted, spoken, analyzed, propagated and distributed in modern Kazakh prose is carefully analyzed in the article. It is emphasized that where there is no tradition, there is no order and purpose. It is proven on the basis of real examples that the tradition is not only a national identity, a cultural feature, but also a genetic code. At the same time, the priority of fresh, new expressions and methods based on national knowledge is taken into account in the creativity of modern writers. The great ability of the Kazakh culture, which originated from universal human values, to form its own civilization is clearly evident from the national nature of the characters analyzed in the article. Writers have revealed that national rituals have a strong influence on spirituality and culture in a secular society. The article shows that the need to not only save the national value that has passed the test of centuries, but also to get rid of the prejudices and prejudices that are being discussed and raised about it today, through life events and human destiny, is demonstrated in the article.

Keywords: national identity, custom, tradition, consciousness, genetic code, individual face, national color, national ideal, ethnography, Kazakh prose.

Статья поступила 31.08.2022